

УДК 342.15(048)

РОЗВИТОК ТЕОРІЙ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Вікторія ПАЛАМАРЧУК,
здобувач наукового ступеня доктора філософії права
кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

SUMMARY

On the basis of analysis of the theories of the legal regime of the state territory covers major historical periods of legal views on understanding the concepts of territory and its legal regime. Summarizes the views of jurists concerning property belonging territory as property of the state and nation.

Key words: theory, territory, object theory, spatial theory, legal regime territorial supremacy, theory of international property.

АНОТАЦІЯ

У статті на основі аналізу теорій походження правового режиму державної території висвітлюються основні історичні періоди розвитку правової думки щодо розуміння понять території та її правового режиму. Узагальнюються погляди вчених-правознавців стосовно майнової належності території як власності держави й народу.

Ключові слова: теорія, територія, об'єктна теорія, просторова теорія, правовий режим, територіальне верховенство, теорія міжнародної власності.

Постановка проблеми. Глибинні перетворення основ державного та суспільного ладу, а також геополітичні виклики, що постають перед сучасною Україною, актуалізують розгляд однієї з ознак держави – її території. У зв'язку з цим становить особливий інтерес висвітлення юридичних проблем правового режиму державної території, пошуку оптимальної моделі територіальної організації держави.

Актуальність дослідження зумовлена також світовими процесами глобалізації та інтеграції, а саме: формуванням наднаціональних структур, які нівелюють національні кордони, обмежують традиційні функції держави. У таких геополітичних умовах державна територія набуває особливої цінності, надаючи можливість державі зберегти себе як політичний інститут, центральний елемент політичної системи суспільства.

Військово-політична ситуація в Донецькій і Луганській областях, а також в Автономній Республіці Крим потребує вирішення через правові механізми – визначення правового статусу таких територій на державному рівні.

Нас спонукають до створення нових моделей правового режиму окремих територій держави. Вирішити окреслені проблеми допоможе систематизація вже наявних правових теорій походження правового режиму державної території.

У юридичній науці існує низка правових теорій походження правового режиму державної території. Усі вони виникли в різні історичні періоди розвитку людства. У дослідженні пропонуємо аналіз теорій дорадянського, радянського та пострадянського періодів. Дорадянські теорії включають у себе об'єктну теорію, просторову теорію, патримоніальну теорію, теорію компетенції й теорія міжнародної власності. До радянських теорій можна зарахувати праці вчених-правознавців Радянського Союзу, які працювали над вивченням цієї проблеми, таких як А. Ладиженський, М. Ушаков, І. Трайнін, В. Незабитовський, Б. Клименко та інші. Пострадянські теорії охоплюють роботи вчених, які працювали після розвалу Радянського Союзу, таких як С. Бабурін, І. Соколова, І. Долматов, А. Матвієнко й інші. Це зумовлене тим, що значною мірою наука про державу та право розвивалася та територій

України в часи її перебування в складі Радянського Союзу, що позначилося на розумінні теорій походження правового режиму державної території, які пропонували європейські країни того періоду.

Крім того, це питання було відображене в працях таких видатних науковців минулого й сучасності, як К. Галлер, Л. Шалланд, Л. Опенгейм, К. Фрикер, А. Ладиженський, Б. Клименко, С. Бабурін, Ю. Тихомиров та ін.

Мета статті – висвітлити основні історичні періоди розвитку правової думки щодо розуміння понять території та її правового режиму; узагальнити погляди вчених-правознавців стосовно майнової належності території як власності держави й народу.

Під час дослідження застосовувалися такі наукові методи, як аналіз, синтез, порівняння, опис та історичний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання правового режиму території держави почало формуватися ще в стародавній період. За античних часів держава розглядалася як громадянська община й не ототожнювалося з місцем розселення людей, які її населяли. У Стародавньому Римі була поширена ідея «imperium», за якою держава існувала там, де здійснювалася її влада. Визнавалася публічна власність народу (власне держави) на землі, які, відповідно, вважалися підвладними. Згодом це право трансформувалося у право власності окремих індивідів на землю як річ, формувалося приватне право власності на землю (dominium) [1].

За часів феодалізму саме речове право власності на землю слугувало визначенню природи державної влади. При цьому територія, як і раніше, не виділялася як окремий інститут, а права феодала чи монарха щодо неї сприймалося виключно як права власника на землю. За такого підходу такі операції із землею, як купівля, дарування, успадкування, визначали її юридичний статус без урахування волі населення. З іншого боку, власність феодала на землю вважалася основою його публічної влади над населенням.

У XVI–XVIII століттях прихильники ідеології природного права, розглядаючи державу як союз індивідів, фак-

тично визнавали за територіальним верховенством речовий характер. Із поширенням теорії народного суверенітету територію почали розглядати як об'єкт права власності саме народу, але згодом суб'єктом такого права визначили державу [2].

На початку XIX століття було сформульовано концепцію території як основи існування держави.

На сьогодні територія як багатоаспектний феномен є предметом вивчення низки не лише природничих, а й суспільних наук. У міжнародному праві територія розуміється як просторова сфера дії державного суверенітету, сфера територіальної юрисдикції держави. У юриспруденції прийнято виділяти кілька основних підходів або теорій розуміння території. Найстарішою з них є об'єктна теорія, згідно з якою держава як публічно-правова єдиність здійснює своє публічно-майнове право власності над своєю територією. Представниками цієї теорії були такі вчені, як К. Галлер, Г. Гейльберн, Г. Зайдель, Б. Клаус, А. Цорн.

Одним із перших розробників об'єктної теорії був К. Галлер, який у своїй роботі «*Restauration der Staatswissenschaft*» доводив право монархів на державну територію [3]. Прихильником цієї теорії також був державознавець Б. Чичерин: «Згідно з публічним правом, належність цілої області цілій державі ототожнюється з приватною власністю держави на область. Окрема особа може розпоряджатися своєю власністю для всіх своїх приватних цілей, держава ж розпоряджається своєю власністю для цілей суспільних. Ці два права можуть прийти в суперечність: у такому випадку приватна власність повинна поступитися» [4].

Відповідно до основ об'єктної теорії, територія є об'єктом публічно-майнового права власності держави та складовою її територіального верховенства. На підтвердження цієї позиції об'єктивісти проводили аналогію між виключним характером територіального верховенства й абсолютним характером права власності, між повнотою територіального верховенства й повнотою права власності.

Більш пізні об'єктивісти, яскравим представником яких є Г. Гейльберн, узяли за основу висловлювання Ф. Савінії про те, що правовідносини можливі тільки між людьми з приводу речі, але не між людиною й річчю. Відповідно до цього, уважалось, що сутність майнового права полягає в абсолютному його захисті, але в жодному разі не в безпосередньому володінні річчю, тому на основі цього робиться висновок про майновий характер територіального верховенства або про майновий характер права держави на її територію.

Із цього приводу Л. Шалланд висловив думку, що абсолютний характер захисту будь-якого права ще не означає його майнового характеру, так як існують і немайнові права з абсолютним захистом [5].

Відповідно до об'єктної теорії, право держави на територію домінує над правом приватної власності на землю й тим самим суперечить одному з основних принципів приватного права, кількість її прибічників було незначною.

На зміну об'єктної теорії прийшла просторова теорія, яка вперше була сформульована В. Незабитовським, який висловив думку: «Територія не річ, якою володіє держава, а простір, у межах якого державна влада існує й діє» [6].

Представниками цієї теорії були Й. Блончлі, Г. Еллінек, Л. Дюгі, М. Коркунов, Ф. Кокошкін, Ф. Ліст, К. Фрікер. Ці вчені вважали, що територіальне верховенство входить у сферу публічного права, не включає право приватної власності, яким є земельна власність. Приватне право власності – це приватна власність на землю, що належить фізичним особам, які користуються цим правом у

власних інтересах для задоволення власної вигоди. Держава не може мати землю як власність на правах фізичної особи. Отже, прибічники просторової теорії визнавали лише приватну власність на землю. У свою чергу, держава була наділена виключно владними повноваженнями. Виходячи з вищевказаного, можемо зазначити, що здійснення публічної державної влади і є територіальним верховенством, тобто владою карати, яка можлива тільки щодо людей. Територіальне верховенство – це право на територію, а не на населення, оскільки держава не може здійснювати владні повноваження безпосередньо над територією, окрім своїх громадян, так як правовідносини можливі лише між людьми з приводу або відносно певної речі.

Уважалось, що «управління ... не означає матеріального володіння територією. Воно означає управління людьми, яке немислимо без території. Але держава панує не як приватна особа, а як публічно-правова влада. Отже, територія є не реальним об'єктом, а просторовою межею влади» [7].

К. Фрікер, родоначальник обґрунтування просторової теорії в Німеччині, писав: «Коли ми говоримо про державну територію, то розуміємо під цим саму державу в просторовому обмеженні. ... Держава – це ні що інше, як на основі права організований у межах певного простору народ» [8].

Отже, постулати просторової теорії акцентувались на тому, що територіальне верховенство входить у сферу публічного права й не включає право приватної власності, яким є земельна власність. Територіальне верховенство як здійснення публічної державної влади оголошувалося правом не стільки на територію, скільки на населення.

Виходячи з просторової теорії, можемо зробити висновок, що основою належності конкретної території є здійснення влади в її межах, тобто здійснювати державну владу в межах конкретної території достатньо, щоб рахувати її своєю. На думку Ю. Барсегова, суттєвим недоліком вищевказаної теорії є той факт, що вона ігнорує територію як частину земної поверхні, яка містить корисні копалини для виробництва, що, у свою чергу, слугує основою влади для господарювання державою.

Патримоніальна теорія отримала свою назву від слова «патримоніум», що означає право власності на землю. Найбільш видатними представниками цієї теорії вважалися Л. Галлер, Л. Оппенгейм, Д. Донаті. У центрі теорії – ідея, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). Із права володіння землею влада автоматично поширюється на людей, котрі проживають на цій землі, приблизно за такою логікою: влада обмежена територією; хто знаходиться на цій території, повинен підкорятися владі; хто володіє територією, той здійснює владу.

Очевидно, що ідеологічне завдання цієї теорії – обґрунтувати феодальний суверенітет (тобто систему «сюзерен, сеньйор – васали»), закріпити феодальну систему, у якій верховним сюзереном був король. У ранньофеодальній Німеччині, наприклад, існували два основних стани – привілейовані й піддані. Король стояв на вершині ієрархічної системи привілейованого стану, що складається з князів, графів, вільних панів, лицарів. На думку Л. Геллера, основоположника цієї теорії, витоки походження держави лежать у власності на землю. Так, коли людське суспільство перебувало на ранній стадії свого розвитку й основною господарською діяльністю було збирання продуктів, дарованих природою, земля була головним ресурсом. Саме боротьбою за територію він пояснював конфлікти між громадами та племенами. Однак у первісну стадію розвитку людського суспільства земля ще належала всім членам громади й перебувала в колективній власності.

Згодом у результаті суспільного розвитку, коли суспільство перейшло до вироблення економіки, значення землі зросло ще більше, оскільки новий вид економічної

та господарської діяльності передбачав осілий спосіб життя. Цей період характеризується тим, що земельна власність і політична влада концентрується в руках вождів і еліти суспільства й поступово переростає у владу державу. Отже, формується держава. Перші державні інститути формуються з політичної влади короля (сюзерена з найбільшими земельними володіннями), органи управління державою – з найбільш близьких до короля представників суспільства. Військова служба й податкова повинність у цей період є недержавними обов'язками, а умовно добровільними інститутами, основними на особистій залежності представників суспільства від короля.

Теорія компетенції вперше була сформована З. Радницьким у 1906 році та продовжена Г. Кельзенем, Ж. Сселем, Ш. Руссо. Найбільший вклад у цю теорію зробив Г. Кельзен, який уважав, що територія держави є нічим іншим, як територіальною сферою стійкості національного правового порядку. Позитивне міжнародне право визнає та обмежує територіальні сфери дії різноманітних національних юридичних порядків і, у свою чергу, означає, що національний юридичний порядок повинен обмежувати дію передбачених ним виконавчих актів своєї території. Отже, державна територія визначається як «простір, у межах якого, згідно із загальним міжнародним правом, діють органи влади, визначені національним юридичним порядком та уповноважені здійснювати цей порядок» [9].

Г. Кельзен указував, що у виключному випадку держава може виконувати акти, у тому числі примусові, на території іншої держави у в такому разі: 1) держава уповноважена на це міжнародним договором; 2) держава під час війни окупує частину ворожої території. Учений формально не заперечує так званої «непроникності» держави, тобто взаємодії з певними державами чи їхніми органами на своїй території, зауважуючи, що на одній території може існувати тільки одна держава [10].

Вияток із цього правила може допускатися тільки для деяких держав, які володіють екстериторіальністю, коли держава, відповідно до певного договору, уповноважена здійснювати примусові акти на іноземних територіях, а також у випадках кондомініуму, тобто спільного володіння однією територією двома й більше державами. За Г. Кельзенем, у вузькому розумінні «територія держави – це територія, у межах якої тільки одна держава уповноважена здійснювати свою політичну владу, яка, у свою чергу, відрізняється від районів, де всім державам дозволено здійснювати свою законну владу, виконувати акти примусового характеру, передбачені їхнім національним правом із відповідними обмеженнями» [11].

Окрім розглянутих теорій, існує ще одна теорія, яка згадується порівняно рідше й розглядається менш детально. Це теорія міжнародної власності. Прибічниками цієї теорії були П. Лабанд, С. Розен, Е. Цительман, В. Уляницький, Л. Комаровський, Ф. Мартенс, К. Штрупп, А. Бустаманте, Ж. Оріу, П. Фошиль, Л. Опенгейм, Г. Лаутербах. Відповідно до цієї теорії, територія держави є не внутрішньодержавною, а міжнародною власністю держави. Для внутрішнього права територія – це арена влади держави, а для міжнародного – територія є власністю держави. У відносинах між собою кожна держава – власник своєї території. Держава здійснює не тільки територіальне верховенство, а й володіє здатністю розпоряджатися територією як власністю на міжнародній арені.

Згідно із цим, Л. Опенгейм розрізняє публічно-правове поняття власності і його громадянського синоніма: «... державна територія називається також територіальною власністю «Territorial property» держави» [12]. Однак треба мати на увазі, що «територіальна власність» – це

термін публічного права, який не потрібно змішувати з приватною власністю. Територія держави не є власністю монарха, або державної влади, чи навіть народу цієї держави. ... Imperium (влада) монарха й держави над державною територією дуже часто ототожнювалася з приватною власністю монарха чи держави. Однак таке ототожнення припинилося із закінченням абсолютизму» [13].

Отже, у теорії міжнародної власності територія розглядалася як арена владної діяльності держави для внутрішнього права і як власність держави для міжнародного права. Тобто, у міжнародних відносинах кожна держава виступала як власник своєї території. Тому держава не тільки здійснювала територіальне верховенство у сфері публічного права, а також володіла здатністю розпоряджатися своєю територією на міжнародній арені як своєю власністю.

У радянській юридичній доктрині існували різноманітні думки з приводу юридичної природи державної території. А. Ладигенський уважав, що територія «є одночасно і просторовою межею влади та її об'єктом, але об'єктом не в громадянсько-правовому, а в державно-правовому, міжнародно-правовому й адміністративно-правовому сенсі». А. Ладигенський стверджував, що територія є об'єктом публічного права держави й держава здійснює публічно-майнове право на територію [14].

У свою чергу, Б. Клименко зазначав: «Оскільки певна територія належить певній державі, тому вона є його власністю. Ця власність істотно відрізняється від поняття власності у внутрішньому праві. Вона існує й розглядається в площині міжнародних відносин і міжнародного права й у цьому сенсі може вважатися міжнародною» [15].

Н. Ушаков уважав, що державна територія – це просторова сфера здійснення державного верховенства, а також «об'єкт публічних повноважень держави, оскільки вона розпоряджається своєю територією, ділить її на адміністративно-територіальні одиниці, установлює відповідний правовий режим».

У сучасний період юридична наука, як і раніше, звертається до дослідження території в різних її виявах з урахуванням наявних доктринальних положень, а також за допомогою введення в обіг нових категорій і термінів. У розглянутій нами сфері за останній час можна виділити фундаментальні праці таких учених, як С. Бабурін, а також І. Барціц.

Варто відзначити, що праці С. Бабуріна можна об'єднати в сучасну теорію території держави, їх відрізняє широкий підхід до тлумачення території й розгляд її різних видів не тільки в межах держави. Підтвердженням цьому слугують деякі висновки з праці С. Бабуріна [16]:

а) територія держави об'єктивно виступає як простір самовизначення народу, у межах якого держава здійснює свій суверенітет;

б) територія держави є не тільки простором його існування, а й основним утіленням уявлень народу про свою державу;

в) територія держави являє собою матеріальне вираження верховенства й незалежності населення її народу з погляду сучасного права;

г) сучасні особливі правові режими державної території різняться рівнем забезпечення громадянських прав і свобод, виступаючи як захист суспільства в період зовнішньої або внутрішньої небезпеки;

д) розвиток інститутів міжнародних територій, територій зі змішаним правовим режимом і територій із перехідним правовим режимом покликаний забезпечувати самовдосконалення світової спільноти, запобігти спробам вирішувати суперечки територіального верховенства шляхом насильства;

е) в питаннях розпорядження своєю територією держава обмежена інтересами свого народу, який тільки й правомочний приймати остаточне рішення;

е) захист національних інтересів держав на ближніх і дальніх підступах до природних кордонів їхніх територій залишиться сенсом зовнішньополітичної діяльності всіх держав світу, умовою сталого балансу різноспрямованих сил у міжнародних відносинах.

Отже, теорія території С. Бабурина базується на положеннях сучасної юридичної науки (конституційне право, міжнародне право) і геополітики.

Висновки. У Стародавньому Римі визнавалася публічна власність держави на землі, які, відповідно, уважалися підвладними. Згодом це право трансформувалося у право власності окремих індивідів на землю як річ, сформувалося приватне право власності на землю. Так, за часів феодалізму територія, як і раніше, не виділялася як окремий інститут, а права феодала чи монарха щодо неї сприймалося виключно як права власника на землю.

У XVI–XVIII століттях прихильники теорії природного права, яскравим вираженням якого є об'єктна теорія, розглядаючи державу як союз індивідів, фактично визнавали за територіальним верховенством речовий характер. Із поширенням теорії народного суверенітету – просторової теорії, територію почали розглядати як об'єкт права власності саме народу, але згодом суб'єктом такого права визначили державу. Уявлення про територію як про так звану публічну міжнародно-правову власність держави характерні для міжнародної теорії. Традиційним є посилення на належність території конкретній державі, що окреслено в теорії компетенції та зумовлює можливості відповідного розпорядження нею, яке, однак, не має цивільно-правового характеру. На початку XIX століття було сформульовано концепцію території як основи існування держави. Пізніше державу почали характеризувати як поєднання трьох елементів – території, населення й державної влади, а саму територію – як простір, у межах якого здійснюється державне управління суспільством. Отже, розглядаючи історичний розвиток теорій походження правового режиму державної території, можемо зробити висновок, що генезис їх розвитку свідчить про еволюцію суспільної думки стосовно розуміння важливості території та її режиму як основи існування держави. Маємо надію, що запропонований нами поділ історичних періодів розвитку наукової думки допоможе краще систематизувати отримані знання й уявленнях минулих часів. Крім того, вивчення сучас-

них процесів державотворення допоможе вивести нову історичну теорію правового режиму державної території, що в майбутньому дасть змогу уникнути помилок, які допустили наші сучасники.

Список використаної літератури:

1. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. – С. 140.
2. Матвієнко А.С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна : [монографія] / А.С. Матвієнко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. – 26 с
3. Галлер К.Л. Восстановление политологии / К.Л. Галлер. – М., 1972. – С. 14.
4. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки / Б.Н. Чичерин. – М., 1894. – Ч. 1. – 1894. – С. 53.
5. Шалланд Л. Юридическая природа территориального верховенства / Л. Шалланд. – СПб., 1903. – С. 169–170.
6. Незабитовский В.А. Собрание сочинений / В.А. Незабитовский. – К., 1884. – С. 105.
7. Трайнин И.П. Вопросы территории в государственном праве / И.П. Трайнин // Известия Академии наук СССР. – 1947. – Вып. 4. – С. 225.
8. Фрикер К. Территория и территориальный суверенитет / К. Фрикер. – Тюбинген, 1901. – С. 112.
9. Кельзен Г. Принципы международного права / Г. Кельзен. – Нью-Йорк, 1959. – С. 208.
10. Кельзен Г. Принципы международного права / Г. Кельзен. – Нью-Йорк, 1959. – С. 218.
11. Кельзен Г. Принципы международного права / Г. Кельзен. – Нью-Йорк, 1959. – С. 219.
12. Барциц И.Н. Правовое пространство России: вопросы конституционной теории и практики / И.Н. Барциц. – М. : Изд-во Московского университета, 2000. – С. 17.
13. Оппенгейм Л. Міжнародне право. Трактат / Л. Оппенгейм. – Лондон ; Нью-Йорк ; Торонто, 1947. – С. 408.
14. Ладьженский А.М. Юридическая природа территориального верховенства / А.М. Ладьженский // Вестник МГУ. Вып. 10 «Политология» : зб. науч. роб. – М. : Изд-во МГУ, 1948. – С. 43.
15. Клименко Б.М. Основные проблемы государственной территории в международном праве : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / Б.М. Клименко. – М., 1970. – С. 6.
16. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С.Н. Бабурин. – М., 1997. – С. 258–260.